

УДК 217, 94 (477) «1940/1960»

Петро Бондарчук (м. Київ)

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України,

E-mail: peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Олександр Шамрай (м. Черкаси)

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

Релігійне життя греко-католиків Галичини та Закарпаття в умовах радянської тоталітарної системи (середина 1940-х – середина 1960-х років)

У статті на основі широкого кола джерел аналізується релігійне життя греко-католиків УРСР упродовж періоду від середини 1940-х до середини 1960-х рр. Основним об'єктом уваги є пересічні віруючі, духовенство і релігійна політика радянської влади щодо греко-католицької церкви. Зазначається, що в повоєнний період релігійна політика радянської влади була спрямована на повну ліквідацію греко-католицьких структур, позаяк ця церква становила загрозу для успішного здійснення радянської Галичини та Закарпаття. Із цією метою в 1946 році було проведено Львівський собор, на якому було проголошено про ліквідацію унії. Автор показує, як для проведення ліквідації греко-католицьких структур використовувалися різні засоби, в т.ч. і репресії проти кліру і навіть вбивства. Греко-католицька церква змушена була перейти до підпільної релігійної діяльності. У статті звернуто увагу, що в період хрущовської відлиги внаслідок послаблення тоталітарного тиску в країні, повернення з таборів та заслання багатьох греко-католицьких священників діяльність греко-католицької церкви децю пожвавилася. Проте греко-католики і далі змушені були вести підпільне релігійне життя, позаяк їхній релігійний вибір заперечувався владою. Значна увага присвячена аналізу релігійної поведінки вірян, зокрема проведенню греко-католиками підпільних богослужінь, виконанню релігійних обрядів життєвого циклу. Розглянуто також підпільну греко-католицьку мережу.

Ключові слова: греко-католики, греко-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність.

Petro Bondarchuk (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr Hab in History), Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

E-mail: peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Oleksandr Shamrai (Cherkasy)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department
of History and Law of Cherkasy State Technological University

E-mail: shamraiog@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

Religious life of greek catholics of Halychyna and Transcarpathia under conditions of soviet totalitarian system (mid 1940s – mid 1960s)

Based on a wide range of sources, the article analyzes the religious life of Greek Catholics of the Ukrainian SSR during the period from the mid-1940s to the mid-1960s. The main object of attention is ordinary

believers, the clergy, and the religious policy of the Soviet authorities in relation to the Greek Catholic Church. It is noted that in the post-war period, the religious policy of the Soviet authorities was aimed at the complete liquidation of Greek Catholic structures, since this church posed a threat to the successful sovietization of Halychyna and Transcarpathia. For this purpose, in 1946, the Lviv Council was held, at which the liquidation of the union was announced. The author shows how various means were used to liquidate Greek Catholic structures, including repression against the clergy and even murder. The Greek Catholic Church was forced to turn to underground religious activities. The article draws attention to the fact that in the period of Khrushchev's thaw, as a result of the easing of totalitarian pressure in the country, the return from the camps and the exile of many Greek-Catholic priests, the activities of the Greek-Catholic Church revived somewhat. However, Greek Catholics were still forced to lead an underground religious life, since their religious choice was denied by the authorities. Considerable attention is devoted to the analysis of the religious behavior of believers, in particular, the conduct of underground services by Greek Catholics, the performance of religious rites of the life cycle. The underground Greek-Catholic network is also considered.

Key words: *Greek Catholics, Greek Catholic Church, believers, religious behavior, ritual activity.*

Релігійне життя в Україні позначене різноманітністю конфесій. І хоча релігійність українського народу найчастіше пов'язана з православ'ям, однак вагому роль у релігійному житті відігравали й інші конфесії, із них найбільш впливовим є греко-католицизм. Історично склалося, що у XIX–XX ст. він не лише виконував суто духовні функції, а й відігравав значну роль у національному пробудженні українців Галичини й Закарпаття, сприяв їхньому національному й культурному розвитку, служив потужним засобом національного єднання. Відповідно, антиукраїнські сили, розуміючи його колосальний духовний і націєтворчий потенціал, ставилися до нього вороже. У цій статті автор проаналізував дії радянської влади, спрямовані на ліквідацію греко-католицьких структур, перехід греко-католиків до підпільних форм релігійної діяльності і їхні особливості.

Із відновленням радянського режиму в західноукраїнських областях влада приступила до активної радянської заходних областей. На перешкоді цьому стояли не лише збройні загони УПА, а й релігійні структури, зокрема греко-католицькі, які підпорядковувалися Ватикану, налаштованому проти радянської влади. Тому, одним із першочергових завдань, які ставив перед собою комуністичний режим, була їхня ліквідація.

Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до

статистики. 1939 року вона, згідно з архієпископом І. Бучком, налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн віруючих¹. За даними А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року становила 5 млн осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн.²

На кінець 1945 – початок 1946 року на обліку перебувало 2290 греко-католицьких храмів. Із них 568 – у Дрогобицькій, 567 – у Станіславській, 522 – у Львівській, 539 – у Тернопільській, по 2 – у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства³. З них 859 (66%) пізніше підтримали ініціативну групу на чолі з Г. Костельником⁴. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів розгалужувалася переважно в Галичині.

Існувала велика кількість греко-католицьких парафій і в Закарпатті. На середину 1947 року в Закарпатській області, за даними архівів, функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів⁵. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія нараховувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями,

¹ Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. Львів, 1993. С. 309; Баран В. Влада і церква: 3 історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. 1995. № 5. Травень. С.113.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 156.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 157.

⁵ Там само, спр. 4555, арк. 306.

8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів⁶. За даними останнього довоєнного перепису (1930 р.) у Підкарпатській Русі проживало 112034 православних і 359201 греко-католиків⁷. Така велика релігійна мережа, підпорядкована антирадянськи налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні.

Із відновленням радянської влади в західноукраїнських областях радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 року органами НКВД були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський⁸. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши УГКЦ проводирів, її легше буде знищити.

Для агітації віруючих греко-католиків за перехід їх у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителям західних областей Української РСР» було надіслано до нещодавно призначеного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка). Текст звернення було узгоджено з В. Молотовим 19 березня 1945 року. У ньому Патріарх Алексій висловлював жаль із приводу одірваності греко-католиків від православ'я, критикував діяльність греко-католицької церкви та її керівництва, закликав їх розірвати зв'язок із Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель завдяки своїм релігійним помилкам», і повернутися в «обійми вашої рідної неньки – Руської Православної Церкви»⁹.

Одне з таких звернень, що належало єпископу Львівському і Тернопільському Макарію, було опубліковано 24 червня 1945 року в день П'ятидесятниці. У ньому єпископ закликав греко-католиків повернутися до віри своїх дідів

і батьків, а православних – до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я¹⁰. Використовуючи православне духовенство в справі ліквідації греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножом»¹¹ серед греко-католицького духовенства виник рух за возз'єднання греко-католицької церкви із православною, який був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково в результаті тиску з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія на збереження християнства у західних областях.

Було створено ініціативну групу у Львові, до складу якої ввійшли представники єпархії від західних областей України. Її очолив настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд з іншими членами ініціативної групи – М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії¹². Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї в результаті тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово казали й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згнієте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»¹³.

⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). Пер. з англ. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. С. 189.

⁷ Там само.

⁸ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. Львів: Свічадо, 2001. С. 366.

⁹ ЦДАГО України, ф 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 35.

¹⁰ Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. Львів, 1945. [4 с.].¹¹ Під псевдонімом В. Росович ховався невідомий автор. Існує версія, що це міг бути Я. Галан або Г. Костельник. Детальніше дивись: Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. С. 287.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 105.

¹³ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. Львів: Каменяр, 1999. С. 73.

Варто також відзначити, що сам Г. Костельник ще задовго до Львівського собору 1946 року був ідейним прихильником зближення греко-католицької церкви з православ'ям. Зокрема, він роздумував над можливістю перетворення греко-католицької церкви в Західній Україні в автокефальну православну¹⁴. Тому кращої кандидатури на очільника ініціативної групи, ніж Г. Костельник, навряд чи можна було знайти. Він був знаний у церковних колах як вчений-богослов, педагог, письменник, талановитий проповідник і патріот. Отець Йосиф Кладочний, близька особа до Шептицького, згадував: «Це була людина не тільки здібна, образована, о великому знанні предмету. Але він дуже цікаво викладав [філософію у семінарії – прим. П. Б.] так, що в часі викладів в аудиторії панувала абсолютна тишина»¹⁵. Г. Костельник ще у 1920-х роках почав схилитися до православ'я в богословських питаннях і був духовним наставником прибічників так званого візантійського напрямку в греко-католицькій церкві¹⁶. Однак, як згадували сучасники, часто емоції брали в нього верх над розумом, зокрема, в суперечці з єзуїтом Спачілем, навколо його твору «Спір про епіклезу». Останній звинувачував Костельника в розбіжності з вченням Церкви тощо. Костельник також рішуче виступав проти celibату. Конфронтація з Ватиканом призвела до того, що Шептицький під тиском Риму змушений був усунути його з викладання в семінарії, натомість призначивши гімназичним катехітом.

Після встановлення 1939 року в Західній Україні радянської влади, її представники, знаючи про вибуховість Костельника та його конфронтацію з Ватиканом, вирішили зробити його «ліквідатором» унії. Його сімнадцятирічний син був заарештований. Попри шантаж Костельник вистояв. Після війни ситуація дещо зміни-

лася. Смерть А. Шептицького, невдала поїздка з групою священнослужителів у Москву (січень 1945 р.) з приводу збереження Греко-католицької церкви, безумовно, вплинули на рішення Г. Костельника¹⁷. Сюди додався тиск, перед яким було важко вистояти. Його шантажували попередньою антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й що їх не збираються видавати, він не знав¹⁸. Поставивши Г. Костельника перед страшною дилемою вибору, радянські органи вміло диригували ним.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням греко-католицької церкви з РПЦ¹⁹. Ця заява й відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР були опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 року. У ній також було вміщено статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»²⁰. За ними хлинули інші антиуніатські публікації. Прокламації ініціативної групи до населення подавалися в традиціях російського централізму: наголошувалося на величезній ролі, яку зіграла Росія в справі звільнення українців від польського поневолення²¹.

Інформація про діяльність греко-католиків жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 року²² і спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалася як реакційна. Так, у рецензії А. Лихолата, присвяченій виданню цієї книги й поданій заступникові

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, арк. 39–41.

¹⁵ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 1995. С. 212.

¹⁶ Кириченко О.Є. Уніатська церква: шлях до Львівського собору // Західна Україна: перше десятиріччя після війни / АН УРСР, Ін-т історії. К., 1988. С. 10.

¹⁷ Шкраб'юк П. Вказ. праця. С. 213.

¹⁸ Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. 1998. № 1. С. 108.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 105.

²⁰ Там само.

²¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 27–30.

²² Див.: Костельник Г. Вибрані твори. К.: Вид-во Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987. С. 3, 23–70.

начальника управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) М. Іовчука, вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»²³. Лихолат зазначив, що книга може завдати шкоди політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків²⁴.

По-своєму зреагувала на радянську політику, спрямовану проти греко-католицької церкви, ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 року зазначалося: «Бойкотувати всіх священиків, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батьшок, що приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священиків, що перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються – вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священика до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»²⁵. Бійці УПА не вдовольнялися самою лише інструкцією, використовуючи різні методи для захисту греко-католицизму. Траплялося, що в прокламаціях ОУН–УПА РПЦ називалася енкаведистською, а Патріарх Алексій «знаним енкаведистом» і «старим агентом Сталіна»²⁶. Пізніше, коли відбувалася ліквідація греко-католицьких структур, священики, які перейшли до РПЦ, нерідко зазнавали переслідування з боку бійців УПА²⁷.

8–10 березня 1946 року відбувся Собор греко-католиків у Львові. На ньому були присутні

216 делегатів-священників і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священників і 22 делегатів-мирян) із трьох епархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської²⁸. У постанові Собору зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»²⁹. Отже, офіційне існування греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духовенства.

Чимало греко-католицьких священників зайняло конформістську позицію, бажаючи уникнути репресій та зберегти свої посади. Їхню позицію яскраво відображають слова священника Бродського деканату Ладинського, який у бесіді з делегатами Львівського собору заявив: «Погано, що немає єпископів, а справа з православ'ям як видно піде. Лобом стіни не розіб'ю і пошлю вітальну телеграму собору»³⁰.

На мотиви «возз'єднання» більшості греко-католицьких священників з РПЦ вказується в «листі до українських повстанців» (автор ховався під псевдонімом О. Ікона), який наводиться в одному з документів ОУН – УПА під заголовком «До т. зв. “возз'єднання” Церков», датований 28–30 листопада 1946 року³¹. У цьому документі зазначалося: «Чому більшість священників вибрала першу альтернативу? Перед приходом Червоної армії більшість священників за всяку ціну рішилися остати на своїм пості в парохіях. Коли ж тепер прийшло вибирати між двома злами, здоровий розум каже вибрати менше зло. Становище священика диктує йому залишитися зі своїми вірними, хоча б під покришкою православ'я, і то є меншим злом. Більшим злом є покидати парохію і перейти на світське становище (стати вчителем, бухгалтером,

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 217, арк. 3.

²⁴ Там само, арк. 5.

²⁵ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Пульсари, 2002. С. 273.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 20

²⁷ Там само, арк. 33.

²⁸ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946. Львів: Вид. Президії Собору, 1946. С. 53; Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. Б.м.: Вид. Патріарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. С. 62.

²⁹ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. С.128; Див. також: Львівський Церковний Собор... С. 94.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2840, арк. 47; 55.

³¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). С.160–161.

записатися на дальші студії) тоді, коли люди бажають мати в себе священика, може цієї одинокі людини в селі, перед яким можна відкрити своє серце, висказати свої болі, дізнати від нього потіхи. Коли б священики були б опиралися дотепер, більша їх частина була б вже на засланні, бо до засуду вистарчає якась проповідь з легенькою закраскою національного, посвячення могили чи хреста (автор документа говорить про “могили героїв” та пам’ятні хрести на тих місцях, де органи КДБ знищували в’язнів тюрем під час відступу радянського війська в 1941 р. – за Б. Боцюрківим) участь в контингентовій комісії за час німецької окупації, становище мужа, довір’я і т. д. А тоді б як виглядали б наші села, коли б не стало священиків. ...Як виглядали б села, коли б прийшли східні православні священики? А вони прийшли в Львівську єпархію, а люди відчуваючи потребу релігії, ходять до них, але чи мають до них довір’я??? Ні!!

А вірні яке займають становище? Вірні про все поінформовані і розуміють становище священиків за винятком деяких десятків, яким може менше залежить на Богу, а більше на данім священику, якого убожають. Вірні довіряють священикам, які є в Ініціативній групі, так, як і передше і ніколи не заведуться на них»³².

У Закарпатті влада діяла подібним чином. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 року було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ’я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутално. Сільські ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ’я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»³³.

Тут влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка ініціювала б навершення у православ’я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкодив цим планам. Тоді радянська влада вирішила ліквідувати його. Вважаємо за необхідне детальніше спинитися на цій бруталній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за під-

писом православних єпископів Станіславського Антонія, Дрогобицького Михайла, Мукачівського Нестора (січень 1948 року) зазначалося, що восени 1947 року обласний орган МДБ Закарпатської області спланував напад на греко-католицького єпископа Теодора Ромжу. Попри отриманні побої єпископ залишився живий, тому співробітники цього органу просунули версію, що, мовляв, автомашина наїхала на повозку, де знаходився єпископ. Коли в лікарні єпископ став одужувати, радянські спецслужби вирішили отруїти єпископа. Смертельну ін’єкцію зробила прибула зі східних теренів України медсестра, позаяк місцевий медичний персонал до хворого не допускали. Православні єпископи повідомляли, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, і нашкодила православ’ю³⁴.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства у Закарпатті зовсім не означала, що останнє не готове було співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду, де заявив про лояльність греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті³⁵. Проте влада потребувала не лояльності греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, а їх переходу у православ’я.

Після вбивства Ромжі у квітні 1948 року греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим РСРК у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов’язали приєднатися до РПЦ, позаяк їхні громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії³⁶. Багато священників, не витримавши тиску і залякувань, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже греко-католицької церкви, вже діючої в підпіллі.

З-поміж заходів радянської влади проти греко-католиків було і створення в уніатських парафіях православних «двадцятків», які потім клопоталися про передачу їм греко-католицьких

³² Там само. С. 162–163.

³³ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 20.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 83, 85, 87.

³⁵ Волошин Ю. Повернення до православ’я на Закарпатті в 1946 – 1949 роках // Сучасність. 1996. № 6. С. 78.

³⁶ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. 2000. Ч. 2. С. 296.

храмів³⁷. Практично греко-католицька церква у Закарпатті була приєднана до РПЦ у серпні 1949 року. Так була ліквідована Ужгородська унія 1646 року.

Слід відзначити, що напередодні Собору та невдовзі після його закінчення, за наведеними у праці Н. Сердюк даними, було заарештовано 350 греко-католицьких священників³⁸, а загалом протягом 1945–1951 років в Україні було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 років було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів³⁹. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри⁴⁰. Проте загалом цифри вражають. Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників⁴¹. Під тиском влади ті мусили підписувати возз'єднання із православ'ям. Найбільш стійкими в несприйнятті рішень Львівського собору виявилися ченці, насамперед ті, що належали до ордену василіян⁴².

Ліквідація греко-католицизму у всіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской Патриархии» Шишкін після поїздки Станіславською областю відзначив, що опрацювання церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області⁴³. На Станіславщині (пізніше – Івано-Франківщині) греко-католицизм зберігав свої позиції найміцніше аж до початку перебудови.

Знищення греко-католицьких структур в УРСР нерідко розглядалася дослідниками як акція русифікації західноукраїнських областей⁴⁴. Зокрема, П. Панченко зауважував, що в справі русифікації краю РПЦ відводилася «особлива,

далеко не другорядна роль»⁴⁵. Власне, й сама русифікація була не лише метою, а радше інструментом радянської країни.

Проте слід відзначити, що проголошена ліквідація унії, репресії проти греко-католицького духовенства не означали, що влада повністю позбулася греко-католицизму в УРСР. Костельник у листі до Патріарха Алексія писав, що православними за переконаннями стали не більше половини з греко-католицьких священників, інші це зробили тому, що не бачили іншого виходу із ситуації⁴⁶. І навіть згадана Костельником кількість «добровольців» є значним перебільшенням.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 року) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка зазначав, що в західноукраїнських областях, особливо в Станіславській, є багато сіл, в яких віруючі не прийняли православних священників⁴⁷. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

У посланні новопризначеного єпископа Мукачевського й Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року до православних віруючих Закарпаття говорилося, що не всі греко-католики, які навернулися у лоно РПЦ, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками. Тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним⁴⁸. У викреслених цензорами рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у

³⁷ Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 120.

³⁸ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). К.: Укр. вид. спілка, 2003. С. 66.

³⁹ Сердюк Н. Вказ. праця. С. 69.

⁴⁰ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Вказ. праця. С. 322.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 783, арк. 49.

⁴² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 26.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 239, арк. 70.

⁴⁴ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. Полтава, 1998. С. 104–107.

⁴⁵ Там само. – С. 106.

⁴⁶ Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946 рр.) // Галичина. Ів.-Фр., 2000. № 4. С. 70.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1950, арк. 4.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 61, арк. 9.

багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»⁴⁹. Кожна зі сторін сприймала іншу як еретичну, неправильну з погляду сповідання віровчення і виконання обрядових дій.

Уповноважений РС РПЦ у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (йдеться про священників, що приєдналися до РПЦ. – авт.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»⁵⁰. У с. Клювинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений 1948 року на парафію священник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позаяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...»⁵¹. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від віри пращурів.

Багато греко-католицьких священників прилюдно виступали проти приєднання до РПЦ, в т. ч. і в проповідях. Приміром, священник із с. Якимів Новомилятинського району Львівської області С. Цибран закликав віруючих не відвідувати ті храми, де священники перейшли у православ'я, та триматися своєї віри. Священник із с. Деревляни Новомилятинського району Львівської області П. Задворняк заявляв: «Ми, греко-католики, своїй вірі не зрадімо. Тримайтеся міцно. Забороняю Вам сповідатися у священників, котрі перейшли у православ'я»⁵². Таких прикладів документи радянських органів влади містять чимало.

Чимало греко-католицьких священників, які «возз'єдналися» з РПЦ, не поспішали «оправославлювати» свою духовну практику. Їхні на-

строї відображає, зокрема, заява благочинного Чинодіївського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 року): «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним... Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «возз'єднані» священники проявляли відкрито ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу в Закарпатті заявив священнику Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажано напитися їх крові»⁵³.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району троє черниць ордену василіанок 1948 року відновили покинутий дім і оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі⁵⁴. Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

Після Львівського собору і ліквідації більшості греко-католицьких громад та монастирів деякий час (до 1950 року) Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих⁵⁵.

Поступово релігійне життя греко-католиків набирало інших форм. Поширеними ставали підпільні богослужіння, які здійснювали священники. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної

⁴⁹ Там само, арк. 9–10.

⁵⁰ *Стоцький Я.* Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 116–117.

⁵¹ Там само. С. 121.

⁵² *Сердюк Н.* Вказ. праця. С. 67.

⁵³ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. С. 138.

⁵⁴ *Сергійчук В.* Нескорена церква.: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 381.

⁵⁵ *Вуячко М.* Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. Вип.2. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 375.

парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православну церкву, позаяк вона «єретична» і «язичницька»⁵⁶.

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»⁵⁷. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Літургія, яку передавало радіо Ватикану, поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»⁵⁸.

Загнаними в підпілля греко-католики брали не лише участь в богослужіннях, а й не відмовлялися і від виконання релігійних обрядів життєвого циклу: хрещення, вінчання та поховання. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих подругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поган-

ських переслідувань»⁵⁹. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Ось ще один типовий приклад підпільного обрядового життя греко-католиків, що стосується 1948 року, Священник Погорецький із Тернопільської області повідомляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»⁶⁰. Загалом можна стверджувати, що на долю греко-католицького духовенства у той період припало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

«Хрущовська відлига», повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили пожвавлення підпільної діяльності греко-католицької церкви. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що у разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників⁶¹. Щоправда, частина останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства того періоду, В Марчук відзначав: «Так звані "старі" священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 147, арк. 89.

⁵⁷ Стоцький Я. Вказ. праця. С. 131–132.

⁵⁸ Там само. С. 132.

⁵⁹ Цит. за: *Войналович В.А.* Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. Вип. 19. К.; Донецьк: Рідний край, 2001. С. 348.

⁶⁰ Стоцький Я.В. Вказ. праця. С. 121.

⁶¹ Сердюк Н. Вказ. праця. С. 74–75.

тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях»⁶². Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних закладах⁶³. Отже, бачимо, що радянська влада не зуміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоzz'єднаних». Це засвідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району – так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Оріхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоzz'єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем'яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів⁶⁴. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті – уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁶⁵.

В окремих місцях навіть постерігалася тенденція відходу від православ'я і повернення до греко-католицизму. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добровляни. Священник цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в

себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁶⁶.

Попри закриття монастирів, чимало греко-католицьких ченців і черниць продовжували свій чернечий спосіб життя. У довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 року вказується, що близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священники і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х років «таке явище, – як зазначається у довідці, – у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області»⁶⁷. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті.

За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 року на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітниці й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській – 15 (понад 50 осіб)⁶⁸. Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади.

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися

⁶² *Марчук В.* Українська греко-католицька церква в 1946 – 1987 роках // Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. Вип. 7. Львів, 2000. С. 560.

⁶³ Див.: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 322, арк. 18–19, 20, 23.

⁶⁴ Там само, арк. 19–20.

⁶⁵ *Волошин Ю.* «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. 1999. № 1. С. 38.

⁶⁶ *Стоцький Я.* Вказ. праця. С. 252.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422, арк. 64.

⁶⁸ *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 401–402.

перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років.⁶⁹ Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема, у документі за підписом уповноваженого Ради в справах РПЦ у Івано-Франківській області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священниками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать про вірогідність існування греко-католицького підпілля⁷⁰. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священник Василик, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумачького району Станіславської області, був засуджений 1961 року).⁷¹

Багато колишніх греко-католицьких священників продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Приміром, благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч наприкінці 1950-х років заявляв, що близько половини духовенства благочиння не ставиться щиро до православ'я⁷². Деякі священники із колишніх греко-католиків, що прийняли православ'я, давали греко-католикам таємні клятви про зречення православ'я, проте залишалися працювати в православних парафіях. Траплялися випадки, коли, вийшовши на пенсію, православні священники знову приєднувалися до греко-католиків, як, наприклад, колишній настоятель церкви у Дрогобичі Бубняк⁷³.

У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема у 1962–1963 роках перед Ватиканським собором⁷⁴. Вони намагалися привернути увагу Заходу до своїх проблем.

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й

каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдавалося дістатися священникам...»⁷⁵. Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болехів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами⁷⁶, і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь.

У 1960-х роках нелегально діяли й греко-католицькі храми. Згідно з доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року, на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви⁷⁷.

Часто православні храми у Галичині та Закарпатті, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших священники зберегли у православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, – зазначалося у записці, – дають підставу гадати, що деякі уніатські священники, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицького. Відомо, наприклад, що священник Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві по-католицьки і за богослужінням згадує Папу Римського»⁷⁸. Відомі такі випадки й у інших західноукраїнських областях.

⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 2527, арк. 161.

⁷⁰ Там само, арк. 165.

⁷¹ *Бажан О.Г.* Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60–80-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (36. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. Вип. 2. К.: Рідний край, 1997. С. 180.

⁷² *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 309.

⁷³ Там само. С. 406.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422, арк. 65.

⁷⁵ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 55.

⁷⁶ *Сергійчук В.* Вказ. праця. С. 382, 386.

⁷⁷ Там само. С. 384.

⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205, арк. 172.

Продовжували проводитися підпільні греко-католицькі богослужіння у приватних будинках. В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священник-монах колишнього Гошівського монастиря Болахівського (тепер Долинського. – Б. П.) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки – колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться»⁷⁹. В умовах підпілля греко-католики користувалися всіма можливими засобами для задоволення своїх релігійних потреб.

Траплялося, що греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі і релігійній традиції, відвідували римо-католицькі храми. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих – скоротили. Запропонував обслугову-

вати (сповідати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, – стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький, наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковнослов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідує й інші ксьондзи»⁸⁰.

Підсумовуючи зазначимо, що існування ватогомого релігійного об'єднання в Західній Україні, що підпорядковувався закордонному центрові, перешкоджало радянзації цього регіону. Тому радянська влада здійснила низку кроків, спрямованих на ліквідацію діяльності греко-католицької церкви. Проте, хоча рішення Львівського собору 1946 року та дії радянської влади й завдали важких ударів по греко-католицизму в Україні, однак не змогли його знищити повністю. Загнана в підпілля, частина греко-католиків залишалася вірна своїм релігійним традиціям.

Упродовж радянського періоду проводилися нелегальні богослужіння, які в окремих регіонах відвідували чимало вірян, греко-католицьким духовенством здійснювалися релігійні обряди, і навіть у багатьох православних храмах, що діяли в Галичині та Закарпатті у цей період, зберігалися залишки греко-католицької традиції.

References

1. Andrukhiv, I. O. & Kamianskyi, P. Ye. (2005). *Suspilno-politychni ta relihiini protsesy na Stanislavshchyni v kintsy 30-kh – 50-kh rokakh XX st.* Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
2. Baran, V. (1995). Vlada i tserkva: Z istorii vzaiemyn u 1945–1965 rokakh. *Suchasnist.* 5, 113–128. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. G. (1997). Hromadskyi rukh za lehalizatsiiu Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v Ukraini v 60–80-kh rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty,* (2), 174–193. [in Ukrainian].
4. Bendas, D. (2000). Represii radianskoi vlady proty hreko-katolytskoho dukhovenstva na Zakarpatti v 1944 – 1949 rokakh. *Kovcheh,* 2, 290–299. [in Ukrainian].
5. Botsiurkiv, B. (1998). T. zv. «samorozpusk» Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy v 1946 r. u svitli rozsekrechenykh arkhivnykh dokumentiv. *Suchasnit,* 1. 106–112. [in Ukrainian].
6. Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i radianska derzhava (1939–1950).* Lviv: Vyd-vo Ukr. Katol. Un-tu. [in Ukrainian].
7. Kossei, Yu. Yu. (2000). *Vladyka Ioann Semedii – dukhovnyi diiach Zakarpattia.* Uzhhorod: Zakarpattia. [in Ukrainian].
8. Kostelnyk, H. (1987). *Vybrani tvory.* Kyiv: Vyd-vo Ekzarkha vsiiei Ukrainy mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho. [in Ukrainian].
9. Kupchyk, L. (Ed.). (1999). *Bez zerna nepravdy: Spomyny ottsia-dekana Volodymyra Lyska.* Lviv: Kamieniar. [in Ukrainian].

⁷⁹ Сергійчук В. Вказ. праця. С.380.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 30.

10. Kyrychenko, O. Ye. (1988). Uniatska tserkva: shliakh do Lvivskoho soboru In *Zakhidna Ukraina: pershe desiatyrichchia pislia viiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lentsyk, V. (2001). *Vyznachni postati Ukrainiskoi Tserkvy: Mytropolyt Andrii Sheptytskyi i Patriarkh Yosyp Slipyi*. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
12. Marchuk, V. (2000). Hreko-katolytska tserkva v umovakh nimetskoho ta radianskoho totalitaryzmiv (1941–1946 rr.). *Halychyna*. 4. 66–72. [in Ukrainian].
13. Marchuk, V. (2000). Ukrainiska hreko-katolytska tserkva v 1946 – 1987 rokakh. *Ukraina: kulturna spadshchyna i natsionalna svidomist, derzhavnist*, (7), 550–562. [in Ukrainian].
14. Panchenko, P. (1998). Likvidatsiia UHKTs yak aktsiia rusyfikatsii zakhidnoho rehion. *Khrystyianstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist*, 104–107. [in Ukrainian].
15. Pashchenko, V. O. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini vid 1940-kh rokiv XX st. do nashykh dniv*. Poltava. [in Ukrainian].
16. Rusnachenko, A. M. (2002). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv.: Pulsary. [in Ukrainian].
17. Serdiuk, N. (2003). Katakombna tserkva v dii: Za materialamy Derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. Abstracts of Papers ,03: *Patriarkh Yosyp Slipyi yak vyznachnyi ukraïnskyi iierarkh, naukovets ta patrioto* (pp. 65–77). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Serhiichuk, V. I. (Ed.). (2001). *Neskorena tserkva.: Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
19. Shkrabiuk, P. (1995). *Vynohradnyk Hospodnii: Istoriia zhyttia o. d-ra Yosyfa Kladochnoho*. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].
20. Stotskyi, Ya. (2003). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i relihiine stanovishche Ternopilshchyny (1946–1989)*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
21. Voinalovych, V. A. (2001). Ukrainiska Hreko-Katolytska Tserkva v ostanni roky stalinskoho rezhymu. *Istoriia Ukrainy: Malovidomiimena, podii, fakty*, (19), 341–351. [in Ukrainian].
22. Voloshyn, Yu. (1996). Povernennia do pravoslavia na Zakarpatti v 1946 – 1949 rokakh. *Suchasnist*, 6, 77–84. [in Ukrainian].
23. Voloshyn, Yu. (1999). «Samolikvidatsiia» Uzhhorodskoi unii: Do 50-richchia sproby znyshchennia Hreko-Katolytskoi tserkvy na Zakarpatti. *Liudyna i svit*, 1, 34–38. [in Ukrainian].
24. Vuianko, M. (2005). Chernetstvo Prykarpattia u 40–80-kh rokakh XX st. *Ukraina soborna*, (2), 372–382. [in Ukrainian].